

RATNI RUČAK

NIVES RITIG-BELJAK

Institut za etnologiju i folkloristku, Zagreb

U radu se na primjeru konkretnog istraživanja načina preživljavanja građana Vukovara u ratu 1991. sugerira interpretacija životnih priča kao polazište analizi prehrane u krizi. Fragmenti osobnih priča vukovarskih prognanika poslužili su ne kao izvor sirove građe, već kao mozaik ratne kronike za stolom. Rad je zamišljen kao prilog *izbjegličkoj etnologiji*.¹

Nijedna povijest ljudskog života ne može se drugim povijestima nametnuti jednom zauvijek. Može im se samo obraćati.

Mirna Velčić, *Otisak priče*

U svakom ratu uznastoje nekome pokvariti ručak. Jedna od osnovnih namjera ratnika-osvajачa i ovog rata je onemogućiti domaćem čovjeku da sjedne za stol. Ustegnuti mu jelo znači remetiti njegov osnovni egzistencijalni poredak i fizički ga uništiti. No ova namjera ima i svoju simboličku razinu, jer sjesti za stol predstavlja mirni život u svojoj kvaliteti. Rat u Hrvatskoj nije završen. Pred nama su tek konture identiteta ovog rata koji službeno nije ni započeo. Nastojat će u vrtlogu kaotičnih ratnih pojava prepoznati osobitosti koji nas možda jednog dana dovedu do razumijevanja i ovog rata.

Problem prehrane u ratu izložit ću na primjeru Vukovara. Usmeni iskazi prognanih Vukovaraca o njihovim ratnim obrocima doprinosi slici

---

¹ U njemačkoj etnološkoj literaturi uvriježio se izraz *Flüchtlingsvolkskunde* koji ovdje preuzimam. Iza drugog svjetskog rata Njemačka se suočila s problemom vala prognanih i izbjeglih povratnika u povijesnu domovinu. Etnolozi su odmah započeli s istraživanjem. Njihova saznanja u praćenju reasimilacije dobro će doći i hrvatskim etnologima. Premda se izraz prognanici, domovinski prognanici i preseljenici u toj literaturi često javlja uz izraz izbjeglice, *prognanička etnologija* nije se uvriježila. (Bausinger 1971, 142-159).

preživljavanja ovog grada u vrijeme rata. Njihovim iskazima odgovaraju, i rjeđe protuslove, novinarska i TV-izvješća koja također navodim.

Vukovar sam izabrala jer su njegovi stanovnici prvi dosegli samo dno rata. U sto dana prošli su sve faze okupacije: od najave katastrofe i sporadičnog puškaranja do konstantnih razornih bombardiranja. U kasnu jesen počinje sistematsko rušenje grada i presijecanje veza sa središnjim dijelom Hrvatske. To je vrijeme krajnje agonije grada čiji stanovnici ne mogu ni udahnuti iznad zemlje, a da ih ne pogodi metak ili krhotina granate. Oni koje je Jugoslavenska armija zajedno s četnicima 18.11.1991. izvukla iz podruma i provela ostatkom grada u izgnanstvo, ponijet će sa sobom ključeve svojih nepostojećih domova, iako više nema vrata koje bi oni mogli otvoriti.

Njihova patnja nastavlja se i u Zagrebu. "Nema nigdje da je živ", reče mi nedavno Vukovarka govoreći o svom mužu. Naime, žena je obišla sve ustanove i mjesta na kojima daju informacije o nestalima u ratu. Propitivala je i one koji su se vraćali iz srpskih logora. Nema ga na popisu živih, a nije ni na popisu mrtvih. Tako neki nastavljaju šetnju između života i smrti.

Prognanici u Zagrebu

Slijedeći tempo rata, iz pojedinih regija i gradova Hrvatske stizali su u valovima prognani pred prag glavnog grada. Integraciju s novom sredinom rijetko bi uspostavili. Tek donekle to bi uspijevalo školskoj djeci, dok bi odrasli, spoznavši svoj prognanički status, nastojali tek organizirati novu zagrebačku svakodnevicu koju su doživljavali kao kratkotrajnu.

Vukovarske obitelji posjećivala sam u vojarnama u Črnomercu, kao i u barakama, bivšim radnim prostorijama poduzeća *Monter*. Jedino što im je ulijevalo osjećaj sigurnosti, bio je zajednički život na jednom mjestu.

Ono što sam odmah zapazila razgovarajući s njima, bila je njihova nesposobnost da se smiju i šale. Najteže je bilo promatrati ozbiljnu djecu. A oni, još uvijek vezani za svoju zemlju, premda u Zagrebu dobijaju sve obroke, pripomoć i robu, postaju nestrpljivi čim ogrije sunce. Pitaju se:

"Hoće li zakasniti sjetva?"; "Što je s građevinskim materijalom koji stoji u dvorištu?"

Ponadala sam se da će moji kazivači u ovakvim okolnostima imati beskrajno mnogo vremena za radoznale etnologe. Prevarila sam se, svi su bili vrlo zaposleni organiziranjem svoje prognaničke svakodnevice. Informirali su se o svojim bližnjima u zarobljeništvu, slušali vijesti i razmjenjivali poruke s drugim prognanicima, zatim pomagali djeci, pisali pisma.

Moje istraživanje počinje praćenjem vukovarske kronike od ljeta 1991, tj. dostupnih informacija prezentiranih u medijima. Od 18.11.1991, dolaska Vukovaraca u Zagreb, nastavila sam istraživanje na temu prehrane i gladi izravnim intervjuiranjem ljudi koji su proživjeli vukovarsku tragediju.

U ovo istraživanje nisam krenula opterećena postojećom literaturom o tradicionalnoj prehrani u oskudici jer je moj cilj bio da iz osobnih iskaza i pripovijesti ispitanika, kao što to danas čini nova historiografija, sačinim sliku o jednom vremenu. To što iskazi nisu potpisani punim imenom posljedica je prakse rada na ovom području (*oral narrative*),² ali još više zaštita kazivača s obzirom na okolnosti ovog rata. Kako je istraživanje još u toku, ovdje ću prezentirati samo neke njegove rezultate.³

"Pošto mi Slavonci volimo polako živjeti..."

Gotovo svaka prognanička priča sadrži u sebi snebivanje: "Tko bi to ikad pomislio?" Dakako, pitanje se odnosi na rat i izbijanje neprijateljstava među susjedima različitih nacionalnosti. Vojne stratege bi to asociiralo na činjenicu da grad nije bio spreman za ovakvo ratovanje. Uostalom, nevjerica u izbijanje rata vladala je cijelom Hrvatskom. Dio krivnje vjerojatno leži i u sasvim drugačijem doživljaju drugog svjetskog rata koji je stanovnike Vukovara tada gotovo zaobišao. Ležernost i drugačija strategija koja ne samo da je pošteđjela grad, već ga i učinila pribježištem stradalnika, možda su uljuljali oprez Vukovaraca.

"Vukovar nije doživio onaj prijašnji rat. Iako je Srijemski front bio jako blizu - tamo kod Tovarnika. No oni su kao što sam ja čuo iz priča ovih starijih Vukovaraca, Nijemci su se povukli iz Vukovara, a ovi su prošli kroz Vukovar. Vukovar uopšte nije bio oštećen i tvornica (*Bata* - - op. N. R. B.) ništa... tako da možda nije radila sedam dana."

Ljudi su normalno živjeli za vrijeme drugog svjetskog rata. (...) Jedino što su Nijemci kroz povlačenje prugu oštetili. I sad po koja kuća je bila, vidi se, od mitraljeza. (...) I sad sjedeći tamo u podrumima oni stariji koji su proživili taj drugi svjetski rat... to sad njima nije nikako bilo jasno. Nikako to nisu shvatili - jer borba je uvijek bila vani. Uvijek su se te vojske vani borile i sad ako se jedna povukla - grad je pao. Sad njima nikako nije bilo jasno da se sad tako tuče po gradu. A linija fronte zna se da je bila oko Vukovara. A onda se direktno tukao centar grada da bi se sistematski srušio."⁴

Blizina neprijatelja i neprestano napadanje Vukovara naveli su stanovništvo da se oboruža. Svatko za sebe, koliko može. O hrani se još nije ozbiljno razmišljalo. Nevolja je zadesila grad usred rodne godine. Ništa nije

---

² Vidi najnovije istraživanje ove vrste prezentirano u: Anna-Leena Siikala, *Interpreting Oral Narrative. FF Communications*, Vol. CV3, No. 245, Suomalainen Tiedeakatemia, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki 1990.

³ Zahvaljujem se na suradnji apsolvencijama etnologije: Ireni Plejić, Gordani Koruga i Damiru Kremenčiću.

⁴ Kazivač: Zlatko V., ekonomist. Razgovarala N. Ritig-Beljak 12.2.1992, IEF mgtf 2341.

upućivalo na to da će trebati istrpjeti glad. Svi su očekivali da će se sukobi smiriti, a pripreme za zimu odvijati uobičajenim redoslijedom.⁵

Problemi s opskrbom

Uoči početka školske godine, djeca su se, nažalost, vratila s mora, jer nitko nije slutio da će ubrzo uslijediti teška bombardiranja grada. Žestoki napadi minobacačima počinju 24. kolovoza 1991. Strategija neprijatelja bila je: presjeći dovod energenata, zapriječiti dovod vode, presjeći komunikacije, onemogućiti opskrbu hranom - izgladnjeti grad i prisiliti ga na predaju.

Vukovar je grad koji je osim svojih "priručnih" izvora hrane iz malih vrtova i okućnica, većim dijelom ovisio o opskrbi iz okolnih sela, veletržnici, pa je odsijecanje veza sa zaleđem značilo oslanjanje na postojeće zalihe u trgovinama i kućama. Grad je malo pomalo ulazio u se i trošio svoje zalihe. Bilo je važno održati život centra. Tamo je bila bolnica, a stanovnicima Vukovara kao da je bilo suđeno da, prije ili kasnije, svi dođu do bolnice. Svi su dijelovi grada snabdijevali bolnicu. Na odvažnijim stanovnicima počivala je organizacija prehrane u gradu. Hrana se još uvijek "neracionalno" troši, jer nitko nije ni slutio što čeka grad i jer je još uvijek postojala mogućnost kontaktiranja sa svijetom.

"Kad su te trgovine bile pogođene, onda su donosili hranu gardisti po soliterima. To se dijelilo, suhomesnati proizvodi, salame i to... Onda sam ja baš govorio mom bratiću (još je bilo i struje, znate): "Što sad vi to koristite te konzerve, što ne uzmete iz frižidera ono meso i ono što imate, a to nek još sad stoji." I to su se mnogi, mnogi prešli, ne

---

⁵ Da su Vukovarci prije ovog rata bili poznati kao veliki gurmani pokazuju i slijedeći iskazi: "Kad je *Vupik* počeo radit, zapravo ne kad je počeo nego prije deset i više godina, pravili su *švargle* bolje nego domaće. Sad se to dosta pokvarilo kao i svi industrijski proizvodi... Bio je prekrasan taj njihov *švargl*! Ljudi su znali pri svojoj svinjokolji otići po *švargl* - kupiti tamo u *Vupiku* u mesnici, jedan ili dva velika, onda se to malo odimi, odstoji, tako da uz ono svoje ima... Toliko je bilo dobro." (Kazivač: Zlatko M., dipl. ing. u *Vupiku*. Razgovarala Nives Ritig-Beljak 12.2.1992, IEF mgtf 2340.)

"Dunavski šaran i ovaj ovdje nisu uopšte slični. Ovdje uzimamo onog s ljuskom, koji ima krljušt na sebi, znate, jer taj je kvalitetniji za upotrebu. Dok onaj dunavski šaran, on je dugoljast, on je tako dugoljast, nije tako širok kao ovaj ovdje, kvalitetniji je, nije tako masan... Jer ovi ovdje ih hrane isto tako ko jednodnevne piliće do klanja... *Kako dugo kuhate vaš fiš?* (op. N. R. B.) Svatko ima svoju nijansu kako to pravi. Ja volim na laganijoj vatri, pa skoro sat vremena... Kad izvadim supu u kašiku da paprika pliva po supi, a ne da legne na dno, a gore da bude bistra supa. Petnaest minuta prije kraja stavim *paradajz*. Moj (domaći - op. N. R. B.) *paradajz* ima ljutine jer supruga stavlja i feferone." (Kazivač: Zlatko V., ekonomist. Razgovarala N. Ritig-Beljak 20.3.1992, IEF mgtf 2340.)

mnogi, nego maltene svi, s tim mesom iz zamrzivača. Uvek su ljudi mislili neće bit ono što se desilo."⁶

Sve do kasnog ljeta bombardiranje nije tako intenzivno i oni hrabriji izlaze, istrčavaju po vodu, odlaze skuhati ručak i nahraniti stoku. Nakon čestih prekida struje, počinje se razmišljati kako spasiti hranu iz hladnjaka.

"E onda kad je prestalo, onda se to sve meso povadilo, u kotlovima se kuhalo dok se moglo pojesti. E onda nije bilo nit to, pa se peklo i zalijevalo u mast, obično svinjetina i piletina."⁷

Mitnički vrtovi ostaju i nadalje izvor svježe hrane, a krateri nastali uslijed eksplozija služili su za odlaganje smeća i ostataka nakon svinjokolje. Skupljaju se posljednji gomolji krumpira, zelja, repe. Peršin i korjenasto povrće zatrpava se u kutove podruma da bi se sačuvalo. Ono će uz luk i češnjak sprječavati bolesti prehranbenog deficita. Ovdje je riječ o prenesenom znanju i iskustvu koje je navelo većinu stanovnika da pojača zalihe ovih plodova.

Prva iskustva, nakon nekoliko dana provedenih u skloništu, dovode do saznanja kako je nužno nabaviti kompote, pekmeze, voćne sokove i med, jer nakon dužeg vremena provedenog u podrumima i kućama pod minama i granatama organizam vapi za slatkim. Mlijeko u prahu i crna kava mogli su se nabaviti uz nešto snalažljivosti.

Opskrba nije bila jednako uspješno organizirana u svim dijelovima grada. Negdje kvasac (germa) dostaje do zime, negdje ga već vrlo rano nadomiještaju sodom bikarbonom i ukiseljenim tijestom. Neki će odmah preći na beskvasne pogače, ne čekajući da ih počne peći i isporučivati "državna" pekara.

Svaki iskaz o zadnjih tridesetak dana boravka u gradu, odraz je isključivo pojedinačnog iskustva: stanovnici zarobljeni u podrumima nisu znali kako se hrane njihovi sugrađani iz drugih dijelova grada. Kako je prehrana strateški važan element obrane, savjeti na tu temu nisu se smjeli emitirati preko, inače svestranog, Radio Vukovara. Prelazi se na pojedinačnu usmenu predaju. Savjete su najčešće raznosili distributeri robe po mjesnim zajednicama.

Glasine o gladi poslastica su svake ratne propagande. Mediji s obje strane, manipulirali su informacijama o pravom stanju u gradu. Možda je kontraproduktivno, s aspekta vojne strategije i podizanja morala, da je HRT izviješćivala o kritičnom stanju u Vukovaru kako bi apelirala na svjetsko javno mnijenje. U početku rata, naime, mnogo su se veće nade polagale u internalizaciju problema ratne agresije na Hrvatsku. Suprotno od toga, "medijski" rat u malom koji se odvijao na samoj frontu, služio se općepoznatom taktikom obmanjivanja neprijatelja.⁸

---

⁶ Kazivač: Zlatko V. IEF mgf 2341 od 12.2.1992.

⁷ Kazivačica: Aldiona M., IEF mgf 2340 od 10.2.1992.

⁸ Koliko je ova strategija stara podsjeća poznata priča o durđevačkom picoku, ili još starija priča o lažnom obilju u Kijejskoj kronici iz 10 st. (Gavazzi 1978, 33)

Znakovit je jedan događaj s fronte (na vukovarskoj ulici Josipa Kraša) koji opisuje očevidac:

"Ja sam s mopedom došo gore i vidim ja, na cesti šta je... ja sam sa mopedom, i onda sam stao. Kad ne mogu - ne mogu. I onda je on skinuo megafon i njima viko: "Čejeni!, Ajde, mi ćemo se povući, dođite pa odvezite vaše!" A onaj odozgo njemu vikne isto tako megafonom. Opsuje majku, je li, i kaže: "Sameljite u faširano meso! I onako nemate što žderati!" I puste *Marš na Drinu* onako glasno. Jezivo!"⁹

Osporavani organizator obrane Vukovara Mile Dedaković-Jastrebović opisuje način opskrbe grada, koji se podudara s iskazima mnogih Vukovaraca:

"U Vukovaru sam problem logistike u intendantskom smislu riješio tako da sam najprije ispraznio sve trgovine i svu robu smjestio u četiri za to određena skladišta. To sam napravio zato jer se u Vukovaru počelo jako pucati i ljudi se počeli razvlačiti, što je normalno. Ljudi su htjeli imati zalihe. Zato sam svu opskrbu centralizirao i sve jednako dijelio borcima i civilima - hranu, vodu, higijenu, odjeću. Da ne bi netko imao previše, drugi malo, pobrinuo sam se da svi dobivaju. I to na tri nivoa. Prvi nivo bili su borci. Njima se kuhana hrana dovozila na frontu. Druga linija je bila mjesna zajednica. Povjerenici mjesnih zajednica za logistiku dolazili su na određene punktove i dizali hranu za mjesne zajednice. A treća linija su bila skladišta, koja su snabdijevali za to određeni ljudi i davali što im treba."¹⁰

Vojska i civilno stanovništvo neprestano su surađivali. Stvorena je atmosfera međusobnog povjerenja i podrške. Gardisti su bili pokretni, obilazili su skladišta i pomagali u raspodjeli hrane. Raznosili su tablete za pročišćavanje vode, ponekad hvatali odlutalu živad. Branitelji nisu oskudijevali u hrani.

"Odlično smo opskrbljeni. Pozadina rat dobiva, znaš ti to. Ako je vojniku ledeno i ako nema dobru klopnu, možeš se slikati, a mi se zaista brinemo da kuhinja bude super."¹¹

Nestašica i kaos u opskrbi nastupaju tek pred pad grada, nakon što se dotadašnje rukovodstvo obrane povuklo u Vinkovce. U mesu, međutim, nije se ni tada oskudijevalo, pogotovu svinjskom. Jedan od zaduženih ekonomata mjesne zajednice na Mitnici govorio mi je o čestom klanju svinja i raspoređivanju mesa. Pazilo se da svinje budu one iz obora, jer je kod lutajuće stoke postojala opasnost konzumacije plitko zakopanih ili nezakopanih leševa. Iz istog razloga se i riba, do tada česti element ishrane, vrlo rano u ratnoj povijesti grada (nakon pokolja u Borovom Selu) počela izbjegavati. Svijest o stravičnoj, ali realnoj mogućnosti posrednog kanibalizma naslućuje se i u prepričavanju događaja. Najčešće su priče o pronađenim vjenčanim prstenima u svinjskim žlucima ili ribama koje su se hvatale nizvodno od Vukovara.

⁹ Vidi tekst: "Deveta kuća", objavljen u ovm broju.

¹⁰ *Nedjeljna Dalmacija*, 26.12.1991., razgovarala Ines Sabolić.

¹¹ *Večernji list*, 8.11.1992., K. Rosandić

"Ove nismo klali koje su šetale, pitaj boga... da ne kažem sad tko zna što su jeli. Plašili smo se zaraze. Sve smo zakopavali jer je puno bilo mačaka i kerova koji su lutali tako. Da ti mozak stane. To su svi pustili s lanca."¹²

"Mi ribu davno nismo jeli. Nismo je htjeli jesti iz Dunava, a sada da ne kažem razlog zašto... zna se. Kad smo pomislili na ribu, pomislili smo na ono što se dešavalo u Borovu Selu. A to je uzvodno od Vukovara."¹³

Voda, voda...

Vrijednost starih bunara uvidjeli su Vukovarci i u ovom ratu. Crpilišta vode bila su čestom metom, pa su se najpouzdanijim pokazali bunari u dvorištima kuća. Tvrde očevici da je bilo preciznih dojava o ovim, inače zaklonjenim, bunarima, pa da su i oni često letjeli u zrak. Otići po vodu predstavljalo je veliku opasnost po život pa se, nakon stjecanja iskustva o navikama neprijatelja, voda donosila rano ujutro (kad su se obavljale i druge važne djelatnosti, razvažanje kruha, skupljanje krvi za bolnicu, i dr.), kad je bila najmanja neprijateljska aktivnost. Više kazivača pohvalilo je dosjetljivost nekog liječnika koji je na vrijeme napunio bazen u svom vrtu. Danima su crpili tu vodu, čak i kad je postala sasvim zelena. Zbog prečestog crpljenja, voda iz bunara ne bi stigla odstajati pa je bila mutna. Pročišćavala se tabletama za dezinfekciju ili prokuhavala.

"Uvijek se imala rezerva vode. Sve raspoloživo u čega se moglo staviti vodu, to se sve napunilo (...) I to iz bunara se vadilo. (...) Tajna je bila i ti bunari, a kamoli za hranu govoriti, gdje ima kakvo skladište. Ovi su čak i gađali te bunare, jer su imali dojava. Sam centar nije imao vode, jer je bolnica trošila ogromne količine."¹⁴

Glad i kruh

"Da bi svaki Vukovarčanin dobio četvrt kilograma kruha, koliko bi otprilike trebalo biti dnevno ratno sljedovanje? Trebalo bi ispeći otprilike četiri tisuće kilograma! Za petnaest tisuća Vukovarčana na koliko je sveden grad koji je prije rata imao četrdeset pet, ili čak osamdeset pet tisuća - broje li se stanovnici cijele općine. Kako je grad danima opkoljen, pa namirnice ne mogu niotkuda stići, ljudi se snalaze. Gdje i kako peku kruh, i da li ga uopće peku, tajna je koja će

¹² Kazivač: Zlatko V., IEF mgf 2341 od 12. 2. 1992.

¹³ Kazivač: Vinko K., IEF mgf 2341 od 20. 3. 1992.

¹⁴ Kazivač: Zlatko V., IEF mgf 2341 od 12. 2. 1992.

se saznati kad se uspostavi veza sa svijetom. Grad miljama udaljen od civilizacije, pred udarima barbarogena, nema struje ni vode. Kako, zaista, peku kruh? Jedu li ga uopće?"¹⁵

Kao i većina Vukovaraca u svojim iskazima, i ovaj izvještač, nagađajući o stanju u opkoljenom gradu, glad izravno vezuje uz kruh. Glad nije svuda posljedica istih nestašica: drugačije će je doživjeti i opisati Slavonac od skromnog ribara s jadranskog otoka. Na području krušarica, a napose "pšenice bjelice", kakav je vukovarski kraj, gladovati u velikoj mjeri znači isto što i nemati kruha. Tako su i nadomjestak za nestašicu namirnica predstavljala isključivo jela od brašna.¹⁶

"Tako smo odraniti", reći će Vukovarci, pravdajući naviku karakterističnu za cijeli panonski prostor.¹⁷

Kad sam iskusnog vođu vukovarskog zbijega u zagrebačkom prihvatilištu upitala što bi drugi puta osigurao Vukovarcima u slučaju rata, bez razmišljanja je naveo: vodu, kvasac i brašno.

"Glavni problem bio je kvasac. Broj jedan problem. Bez toga se nije mogo kruh napraviti, a onaj što se pravio bez toga bio je đon, što kažu. To su ljudi onda kvasili s vodom ili s čajem i tako jeli. Dok su jeli čorbasto onda su to udrobili. Ljudi su zato tražili da jelo bude što čorbastije, baš radi toga."¹⁸

"Kad nismo pekli, kad nije bilo više germe, ne može se više peći, onda smo... Sestra bi napravila tijesto, a imali smo štednjak jedan na drva i onda smo na plotni male, onako, kao pogačice pekli. To je tvrdo bilo ne može se... Onda smo to kvasili malo, nakvasiš malo, pa dobro opet."¹⁹

S obzirom na ulogu kruha u prehrani, odnosno gladi, problem nestašice ovog proizvoda se u velikoj mjeri odnosio na nestašicu kvasca, kao sekundarne sirovine bez koje se on pretvara u kruh nevoljnika - pogaču. Sanduci s kvascem bacani su jedno vrijeme iz aviona, hvatali su ih branitelji i dovlačili u grad.²⁰

Dok ga je bilo, kvasac se trošio. Nakon toga, uglavnom se pekao beskvasni kruh, vrlo rijetko se kvasac zamjenjivao nadomjescima (npr. sodom bikarbonom, ostavljanjem tijesta, dodavanjem pripravka od hmelja ili crvene paprike, ili drugim tradicionalnim načinima). Za to često nije bilo vremena,

---

¹⁵ A. Crnjaković, "Vukovarska strana pakla", *Vjesnik*, 13.10.1991.

¹⁶ Kao zanimljiv kontrast navest ću da je Ivan Lovrić u 18. stoljeću ocijenio kako Morlaci pate nemaju li dovoljno zelja i mlijeka (Lovrić 1958, 75).

¹⁷ "Uživanje jela od brašna znak je blagostanja!" (Novak 1947, 78).

¹⁸ Kazivač: Zlatko V., IEF mgtf 2341 od 23. 3. 1992.

¹⁹ Vidi tekst "Deveta kuća", objavljen u ovom broju.

²⁰ Nakon blokade prometnica iz aviona su, doduše često neprecizno, bacani najpotrebniji artikli, u koje je, osim lijekova ulazio i kvasac. (prema iskazu dr. Juraja Njavre, kirurga iz Vukovara)

pogotovo u vukovarskoj bolnici, u čijoj se zakrčenoj kuhinji trebalo ispeći dnevno četiri stotine kruhova.

Zanimljivo je da su mladi vukovarski branitelji ukopani uz Dunav došli na ideju pečenja kruha u žeravici i pepelu, prisjetivši se jedne obrazovne emisije o životu australskih starosjedilaca, a ne, kao što bismo pretpostavili, nadovezujući se na općepoznatu tradiciju.²¹ Muke s nekvalitetnim kruhom ("Ne znaš jedeš li svoje zube ili kruh.") pokušavale su se ublažiti kuhanjem posebnih jela. Ipak, u svojoj najbogatijoj izvedbi - s dodatkom jaja, popara se doživljavala kao nevoljničko jelo. Jednaka je odbojnost bila prema dvopeku i trajnim pecivima.²²

Vukovarska je služba za zbrinjavanje, dijeleći svinjsko meso, nudila i preporuku za pripremu kašastih i tekućih jela: dobrom termičkom obradom mesa neće se samo spriječiti širenje trihineloze, već je uz tako pripremljeno jelo lakše konzumirati nekvalitetan kruh.

Iako se u Vukovaru nužda nadmetala s tradicionalnim prehrambenim konzervativizmom, Vukovarci su se u ovom ratu ipak pokazali kao vrsni improvizatori preživljavanja. Vukovar, uostalom, nije ni iskusio najljuću glad, jer je, kako kaže jedan prognanik, iskrvario prije. Najradikalniji primjeri poszezanja za alternativnom hranom daju nam iskazi ljudi koji su se zatekli izvan grada, ali u stupici, okruženi minama:

"Nas dvojica pobjegli smo u kukuruze gdje smo se sakrivali do jutra. Tada smo naišli na izbjeglice iz Bogdanovaca koji su se također skrivali pred četnicima. Spavali smo u šumi, jeli kukuruz, suncokret i med. Sreća je bila što smo naišli na košnice. To nas je zapravo održalo. Dnevno smo jeli po nekoliko saća meda. Pušili smo lišće bagrema, a cigarete smo radili i od kukuruza."²³

"Iz dana u dan, iz noći u noć, čekali smo, ali pomoć nije dolazila... (osam dana, op. N.R.B.). Hranili smo se lišćem, kukuruzom, travom, zemljom (...) svim i svačim što nam je bilo pri ruci. Pili smo kišnicu, lizali rosu. Kod sebe sam imao dvije paštete. Raspodijelili smo ih na sićušne obroke (koliko stane na prst) da bi preživjeli."²⁴

Pušenje listića čaja mente i kukuruzovine postala je općeproširena pojava. Za vrijeme rata u Vukovaru mnogi su propušili da bi ublažili psihičku napetost izazvanu stalnim bombardiranjem.

Od umijeća pribavljanja namirnica, još je veće bilo umijeće njihovog pripremanja. Naslutiti kad razjareni div spava i skuhati hranu upravo u tom predahu, zahtijevalo je veliku snalažljivost i hrabrost. Često je, međutim, i najjednostavniji ručak ostao nedovršen ili ostavljen - prekinut strahovitim udarima granata.

²¹ Vidi: iskaz I.F., IEF mgtf 2341 od 23.3.1992.

²² Za razliku od, na primjer, primorske potrošnje "baškota"

²³ Ante Deur, gardist u Slobodnom tjedniku, 28.11.1991.

²⁴ Intervju Suzane Kocijan s Đ. Kovačevićem, Vjesnik, 26. 11. 1991.

"A onda jedan dan, neću nikad zaboravit... Nisam tri-četiri dana ništa kuhala ni jela. I sad ja ono - gladna, suv kruh... a ni kruha nismo imali. Taman je to počelo kad više nije bilo struje, kad su taj naš silos bombardirali. I ja reko - gladna sam, jela bi neke supe... Ajd, napraviti ću, mi kažemo, anpren supu. I onako kruha stavila, nadrobim u tanjur i taman da je sipam, kad ono... odjedamput doleti granata. U stvari, pala je na ulicu. Od one siline, ovaj, ja sam mislila gotovo je, gotova sam, sad je počelo letit. U onom momentu kad se uplašiš, ja ne znam kako sam uletila u podrum."²⁵

Sljedeća potresna priča o kuhanju graha u kotliću usred neprijateljske paljbe, govori o dubini i nevjerovatnim aspektima tragedije ovoga grada. Da bi ispričao ovaj događaj kazivač poseže za pripovjednim tehnikama koje pojačavaju doživljaj jeze smještajući ga u neočekivani kulturni kontekst.

"Znamo da svi, Amerikanci imaju svoj rulet, Rusi imaju svoj rulet, a i Vukovarci su imali jedan svoj, specifičan rulet. Tako je Vukovar prije rata bio poznat po "fišu". Poznata je ona stara izreka: "Tko se napije Vuke i najede štuke, ne ide iz Vukovara"... međutim, Vukovar će biti i ostati poznat po svom vukovarskom ruletu, ruletu između smrti i straha i graha. U ono vrijeme još se mogao kuhati grah. Ali način na koji se on kuhao je stvarno bio specifičan i baš na pragu ruletu između smrti i... Jer u skloništim su većinom bile žene i djeca. I sada: žena bi postavila tronožac na dvorište, stavila bi lonac s vodom, zapalila bi vatru, i voda bi polako ključala. Sve to jednostavno izgleda kada se ovako priča, ali za to vrijeme dok se sve to dešava, avioni lete iznad vas, mašu vam bombama, rafali, geleri padaju svuda oko vas... I ona se vraća nazad u sklonište, da bi nakon nje dijete, pošto je najbrže, najhitrije, najspretnije, uzelo šaku soli, pretrčalo tih deset metara, možda čak i petnaest, skloništa do kotlića, stavilo soli i vratilo se nazad u sklonište. Ako imalo sreću da je ostalo živo, nije ranjeno bilo. Nakon njega bi drugo dijete stavilo što je već trebalo, da taj grah ipak nahrani te ljude koji su bili u skloništu. Eto, tako se radio taj vukovarski grah, grah između smrti i života. To je jedna priča koja je istinita, koja je stvarna, koja je doživljena od mnoge djece. To je bilo u početku, kad se to još moglo raditi, a nakon toga više ni to nije bilo moguće... Ima tu jedan zgodan plakat, to je "Vratimo sunce u Vukovar"... Jer, čovjek kada bi izašao iz skloništa da vidi sunce, da vidi svjetlost dana, najčešće bi poginuo. Zamislite što znači osamdeset i šest dana ne vidjeti svjetlost... To ne bi bila dnevna svjetlost ili svjetlost sunca, to bi bila svjetlost granate koja je pala tik pored vas."²⁶

²⁵ Kazivačica M.Đ., kuharica iz Vukovara. Razgovarala N. R. B., IEFmgf 2341 od 23.3. 1992.

²⁶ Razgovor s Darkom Z. iz Vukovara, koji je vodila Irena Plejić, IEF rkp 1392.
Ova priča je, zbog nepodnošljivog osjećaja okrutnosti prema djeci, izazvala čuđenje, nevjericu, pa i bijes mnogih koji su je imali prilike pročitati. Njenu istinost, dakako, nije moguće do kraja provjeriti, ali o pomaku u ljudskim odnosima, postupcima,

Vukovarci nisu iskusili najljuću glad jer je, kako kažu prognanici, Vukovar iskrvario prije no što se to desilo.

Strašni ratni događaji, razaranja, glad, traumatična iskustva nisu ipak uništili nadu u povratak i ponovni život u Vukovaru:

"Mi se moramo vratiti u Vukovar, rasti s Vukovarom kao s malim djetetom. Tako ću ja graditi Vukovar i rasti s njim."²⁷

IZABRANA LITERATURA

- Apregi F. & Bianco C.
1992 *La povera cena*, [s.n.], Firenze.
- Bausinger, H.
1971 *Volkskunde, von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse*, Care Habel Verlagbuchhandlung, Berlin und Darmstadt.
- Filipović, M.S.
1953 "Žir u ishrani balkanskih naroda", *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb, 37, 17-38..
- Gavazzi, M.
1978 *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Liber, Zagreb.
- Kašpar, L.
1984 "Hrana u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena", *Etnološka tribina*, Zagreb, 6-7, 135-190.
- Lazarević, S.
1985 "Tradicijska prehrana na otocima Silbi i Olibu - pokušaj interdisciplinarnog pristupa", *Etnološka tribina*, Zagreb, 8, 61-70.
- Lovrić, I.
1958 *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Novak, V.
1947 *Ljudska prehrana u Prekmurju*. Etnografska študija, Slovenski književni zavod, Ljubljana.
1957 "Vprašanje nabiraštva pri Slovencih", *Slovenski etnograf*, Ljubljana, 10, 19-29.
- Pfeil, E.
1948 *Flüchtling, Gestalt einer Zeitwende*, [s.n.], Hamburg.
- Radić, A.
1897 "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu", *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb, 2, 1-88.

---

osjećajima, svijesti, na koji ona upućuje, kazuju i mnogobrojni drugi strašni događaji ovog rata.

²⁷ Iz razgovora Jasminke Domaš s izbjeglicama u Mađarskoj, objavljenog na Hrvatskom radiju 4.5.1992.

- Velčić, M.
1991 *Otisak priče, Školska knjiga, Zagreb.*
- Zovko, I.
1896 "Narodna jela i pića u Bosni i Hercegovini", *Zbornik za narodni život i običaje, Zagreb, 1, 107-118.*

A WARTIME DINNERTABLE

SUMMARY

This article uses the example of a concrete and incomplete research project on the survival techniques of Vukovar citizens in the 1991 war to suggest an interpretation of personal accounts as the basis for analysis of eating habits in time of crisis. The accounts of Vukovar refugees which I recorded in Zagreb from February 1992 to the present show that food problems alternated with other problems imposed by the war. The remarkably bountiful 1991 harvest and the total lack of experience in handling crisis situations such as the agonies of war and hunger led the Vukovar inhabitants to store for winter no more than they usually would in peacetime. No doubt the fact that Vukovar suffered little or no damage during World War Two meant that the elderly inhabitants could contribute little experience toward surviving such crises.

The greatest problem for the inhabitants of Vukovar who were trapped inside the city after it was completely surrounded and all communication cut off was not the problem of buying food stuffs such as fresh meat, but rather how to prepare the food in their cellars during the constant bombing. The dietary traditions in this grain-growing region define hunger as a lack of bread. Yeast quickly vanished as an essential component of bread-making. This coupled with the difficulties in pumping and delivering drinking water proved to be the fundamental questions for survival.

In my description of wartime diet among Vukovar residents I respected the emphases the refugees themselves placed in their personal accounts of the tragic experience of surviving.

(Translated by E. Elias-Bursač)